

З. О. Дубинець

Інститут педагогічної освіти та менеджменту (м. Армянськ)

Військова лексика в романі Р. Іваничука „Мальви”

Дубинець З. О. Військова лексика в романі Р. Іваничука „Мальви”. У статті порушено проблему військової лексики української мови та проаналізовано назви осіб, пов'язаних із військовою справою, в художній літературі, на прикладі історичного роману „Мальви” Р. Іваничука. Виокремлено групи військових лексем за семантикою, подано відомості про їхнє походження та подальшу долю. Виявлено, що етимологію деяких слів, вжитих у творі, остаточно не з'ясовано. Обґрунтовано, що поряд із загальними назвами воїнів, військовими званнями, чинами та посадами козаків письменник виявляє обізнаність не лише із семантикою, а й з походженням назв представників яничарського й польського війська.

Ключові слова: військова лексика, назви осіб, пов'язаних із військовою справою, роман „Мальви” Р. Іваничука.

Дубинець З. А. Военная лексика в романе Р. Иваничука „Мальвы”. Статья посвящена проблеме военной лексики украинского языка и содержит анализ названий лиц, связанных с военным делом, в художественной литературе на примере исторического романа «Мальвы» Р. Иваничука. Выделены группы военных лексем по семантике, представлены сведения об их происхождении и дальнейшей судьбе. Выведено, что этимология некоторых слов, использованных автором, не установлена. Обосновано, что наряду с общими названиями воинов, воинскими званиями, чинами и должностями козаков, писатель знаком не только с семантикой, но и с происхождением названий янычарского и польского войска.

Ключевые слова: военная лексика, названия лиц, связанных с военным делом, роман „Мальвы” Р. Иваничука.

Dubinets Z. A. Military lexics in the novel „Malwy” by R. Ivanychuk. The article deals with the problem of the issue of military lexics of the Ukrainian language and analyzed the names of persons related to military affairs in the Ukrainian language, especially in literature, for example, in the historical novel „Malwy” by R. Ivanychuk. It examines groups military tokens based on their semantics presented information about their origin and fate. The author uses some of the words etymology has not been established. The writer reveals knowledge not only with the common names of soldiers, military ranks, positions and ranks of the Cossacks, but the semantics and origin of the name of representatives of the Turkish and Polish army.

Key words: military lexics, names of persons related to military, novel „Malwy” by R. Ivanychuk.

Постановка проблеми. У зв'язку з набуттям Україною незалежності, створенням власних збройних сил, наданням українській мові статусу державної та впровадженням її у військову галузь виникла нагальна потреба розбудови й дослідження власне української військової термінології.

У сучасному мовознавстві поняття „військова термінологія” доволі вузьке. Військові терміни вживаються у спеціальних наукових текстах, поширюється на більш однорідну аудиторію та характеризуються більшою стабільністю. Важливим складником військової термінології є військова лексика, яка стала об'єктом уваги багатьох українських мовознавців (Л. Батюк, А. Бурячок, А. Генсьорський, В. Горобець, П. Ковалів, Р. Сидоренко, Ф. Ткач, Л. Туровська, Н. Яценко), російських (А. Абдульманова, Д. Гарибян, Л. Кутіна, С. Ледаєва, О. Кожин, А. Львов, О. Порохова, Ф. Сороколетов, Ф. Філін) та білоруських (О. Булика, Н. Пометько). У студіях згаданих авторів досліджено проблеми формування і

функціонування військової лексики, описано окремі тематичні групи, пам'ятки. Проте на матеріалі художніх творів військова лексика малодосліджена.

Мета статті – дослідити семантичні особливості військової лексики в романі Р. Іваничука „Мальви”.

Письменник змалював у творі події, що відбуваються у середині XVII ст. – напередодні та під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Тому в романі майстерно використано військову лексику, яка охоплює назви осіб, пов'язаних з військовою справою; назви зброї, військового спорядження і регалій; назви збройних сил, військових одиниць, стратегії або тактики бойових дій та їх наслідків.

Лексеми, що вживаються на позначення військових осіб, можна розподілити за кількома тематичними групами: загальні назви воїнів (*воїн, стратег, козак, запорожець, лицар, одчайдух, характерник, богатир*); назви військових звань, чинів та посад (*гетьман, вождь, полководець, адмірал, полковник, сотник, отаман, довбиши*); назви представників супротивної сторони під час

війни (*яничар, спагії, рейтари*). Проаналізуємо зазначені лексеми.

Термін „*воїн*” старославянського походження [2, I:416] Р. Іванчук використовує на означення поняття „*боєць*”: *Фанатичний ворог курців і поклонник Бахуса, несамовитий деспот, що винищив тисячі непокірних яничар, і простодушний демократ, до якого на вулиці підходили жєбраки, пияк і звитяжець Амурат IV, втративши терпець стратега, переодягнувся в мундир рядового воїна і сам поліз на стіну Багдада* [3 : 9]. У

наведеному уривку використано ще одну військову лексему грецького походження „*стратег*” – полководець, керівник великих воєнних операцій, знавець стратегії [1:1399].

Як синоніми до „*воїн*” використовує письменник „*звитяжець*” (той, хто переміг у бою, війні // *боєць, воїн* [1:454]), про що свідчать відповідний контекст: *Хай возрадуються в могилі кості ногайського звитяжця* [3:87].

У XV–XVII ст. на Україні широкого вжитку набуло слово „*козак*”, щодо походження якого серед дослідників немає одностайної думки. Зокрема, М. Фасмер вважає його запозиченням з тюркських мов, що в перекладі означає „*вільна, незалежна людина, шукач пригод козак*” [7, II:158]. На думку Д. Яворницького, вперше слово *козак* стає відомим у половців з XI ст., де козаками називали „*сторожа, передового, нічного і денного*”. З кінця XV ст. це слово послідовно вживається в різних місцевостях південної Росії із військовим значенням. На Україні козаки відомі з тих часів, коли київське князівство було перетворене на воєводство [8, II:27]. М. Дмитрієв наголошує на тому, що доповнити дані про етимологію цієї лексеми можуть східні мови, де „*козак*” – „*зброносець при феодалі*”, „*військовий слуга*”, „*дружинник*”. Вільна людина, що походила з кріпаків або міської бідноти й утекла від феодального гноблення в українські степи, ставши на шлях боротьби спочатку з татаро-турецькими нападниками, а потім і з польсько-шляхетськими загарбниками, – таке значення сформувалося в другій половині XV ст. Саме його використовує автор на сторінках аналізованого твору: *Але якось загомоніли у Варшаві, що на ринку четвертуватимуть козацького ватажка Сулиму, ватажка тих самих козаків, які врятували Польщу від турків під Хотином, які стояли на сторожі південних кордонів Речі Посполитої* [3:9].

Вільного козака-запорожця іменували *лицарем*: *Віддай мені його, я потребую лицарів* [3:14]. Цікавим є розвиток запозичення *рыцерь* (від середньовісньонімецької *ritter*) на українському ґрунті. Внаслідок регресивної дистантної дисиміляції (*рицар*→*лицар*) виник варіант *лицар*, що набув похідних значень. Так, поряд з основним значенням „*західноєвропейський середньовічний феодал, який належав до військово-дворянського стану*”, СУМ фіксує ще такі: 2. Вільний козак-

запорожець, якому властиві козацька доблесть і воєнне мистецтво. 3. Самовідданий, благородний захисник кого-, чого-небудь. 4. Вихована, підкреслено чемна людина [4, IV:499].

Лексема „*одчайдух*” (дуже хоробра смілива людина) на сторінках роману вживається як синонім до „*козак*”, „*лицар*”: *Розлилася гнила Пляшівка по рівнині, з дванадцяти тисяч козацького війська, яке не встигло переправитися з Богуном через гружавину, залишилося триста одчайдухів на острові Журавлиха* [3:94].

Мужність, хоробрість, кмітливість та винахідливість запорозьких козаків сприяли створенню узагальненого образу захисника рідної землі із надзвичайними можливостями: *То вже чужинецькі слуги, а не характерники запорозькі* [3:58]. *Характерник* – чаклун, чарівник [1:1556]. Часто в різних джерелах слову приписують грецьке походження: „*character*” – відмінна риса. Деякі дослідники (А. Клос, Ю. Котляр) виводять його значення з санскриту.

Саме їх, героїв-козаків, сильних і відважних воїнів називали *богатирями*:

То ж не побачить уже ніколи українського богатиря, в якого вірливий погляд і демонська сила слова, що від нього тисячі лицарства йдуть на смерть [3:89]. За Етимологічним словником української мови *богатир* у значенні „герой” походить з тюрк. [2, I:220]. Проте філолог і літературознавець В. Кожинов стверджує, що слово це, близьке до билинної форми, зявилося в написах болгар – „*боготур*”.

З-поміж лексем на позначення назв військових звань, чинів та посад найуживанішою на сторінках роману є „*гетьман*”. Гетьманом у XVI–XVII ст. називали виборного ватажка козацтва Запорозької Січі. Починаючи з Богдана Хмельницького, це управитель усієї України, представник вищої влади на Україні: *До тебе йде сам гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький, який не визнав себе підданим Ляхистану* [3:72]. До того ж, це головнокомандуючий збройними силами Польсько-Литовської держави в XVI–XVIII ст.: *Його милість коронний гетьман [Потоцький] обіцяє вам життя і волю* [3:94]. Поряд із лексемою *гетьман*, запозиченою з середньовісньонімецької через польську [2, I:502], засвідчуються й слов’янські назви воєначальників – *вождь, полководець*: [Про Хмельницького] *Дайте вождя!* [3:13]; *Це великого розуму і завзяття полководець* [3:72].

Військове звання вищого командного складу військово-морського флоту – *адмірал* також вжито на сторінках роману: *А тебе призначу адміралом* [3:48]. Слово запозичене з німецької через французьке посередництво [2, I:49].

Вищою адміністративно-тактичною постійною одиницею українського війська був полк, який очолював *полковник*. „*Просила пожалити її – не може віри своїм зрадити, чоловіка свого, знакомитого полковника Самійла, забути не*

може... ” – читаємо в Р. Іваничука [3: 3]. На думку Ф. П. Сороколєтова, лексема „полковник” запозичена з польської мови (polkownik) у XVI ст. і спочатку означала командира іноземних військ [5:260–262]. Аналізований термін має відповідники і в інших слов'янських мовах: болг. полковник, ч. plukownik. Починаючи з XVII ст., в Україні аналізована лексема вживалася для позначення командувача військовим округом, тобто була зв'язана з поняттям адміністративно-територіальної одиниці (козацькі полки в Україні, сформовані Б. Хмельницьким, називалися за містами – центрами військових округів: Київський, Полтавський, Миргородський та ін. – і склалися в середньому з 3–5 тисяч козаків). Полковник козацького війська, маючи вищу адміністративну та судову владу на території полку, керував полковими військовими справами, а також очолював полк під час походу.

Інша лексема, що трапляється в романі на позначення військового чину – сотник: *Потім пішов сотник Самійло з гетьманом Трясилою на Крим, і тоді другий – уже чотирнадцять років мав – пропав у степу* [3:5]. У „Матеріалах...” І. Срезневського слово *сотникъ* (*сьтникъ*) має п'ять значень: „сотник, начальник сотні як частини населення”, „сотник, військовий чин”, „посада у татарському керівництві у Давній Русі”, „посада у міському та сільському керівництві у Давній Русі”, „старійшина волхвів”. З них лише перші два пов'язані з етимологічним значенням слова: керівник сотні людей (незалежно від того, військові це люди чи ні) [Цит за 6:58].

На сторінках роману вжито термін *козацька старшина*: *А зимою 1638 року зібрали переможці козацьку старшину над Масловим Ставом біля Канева* [3: 5]. Козацька старшина виникла, ймовірно, в кінці XV ст. водночас з появою козаччини. Старшина поділялася на кошову, або військову, паланкову, військових служителів і курінних отаманів. До складу військової старшини входили кошовий отаман, писар, суддя, осавул.

Лексему отаман також використовує письменник у творі: *Донецькі козаки під командою отамана Наума Васильєва покляли під Азовом майже сімдесят тисяч турків і татар* [3:47]. У XVI–XVII століттях *отаманом* називали виборного або призначеного ватажка козацького війська [1:865]. В інших контекстах тюркізм вживається у творі на позначення старшого пастуха: *Яке то щастя, що вони з мамою натрапили в горах саме на Ахмета і його батька, Юсуфа, – отамана чабанів!* [3:88].

Вдарили довбиші в литаври [3:61]. Термін *довбиш* означає „виборний військовий службовець у запорожців; відав військовими литаврами, якими скликав козаків на раду”.

Р. Іваничук використовує військову термінологію і виявляє обізнаність у назвах осіб

турецького війська, які є тюркізмами за походженням. Насамперед – це *яничари*. За Словником української мови, *яничар* у султанській Туреччині – солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство [4, XI: 646]: *З галер виходили, кваплячись на ясир-базар, турецькі купці, йшли маршовою колоною яничари – султанська охорона для кафського паши, поспішали мубашири відраховувати п'яту частину з татарського ясиру для турецького падишаха – йшла османська неясить на кримську землю* [3:1].

Трапляється на сторінках роману ще такі терміни як *спагії* (воїни важкоозброєної турецької кавалерії) та *ода-баші* (начальник яничарської казарми). Підтвердження тому такі контексти: *Деморалізовані яничари і знеохочені невдачами спагії ринулись за своїм шаленим полководцем – Багдад упав* [3: 9]; *Не хотів Хюсам віддавати вихованця, коли ода-баші прийшов його забирати в яничарські казарми* [3:11].

Письменник обізнаний із походженням назв військових рангів яничарського війська, запозичених з кухонного лексикона: *Полковника орти називали чорбаджієм – майстром великої супниці, лейтенанти називались сакка-башами – водоносами*.

Р. Іваничук детально описує і склад польського війська, використовуючи відповідні терміни: *Вранці з молочної пелени виринуло раптом польське військо під гартованими золотом корогами, зашуміли залізними крилами, втиканими білим пір'ям, королівські гусари і стали шахівницею, вийшли панцирні короги в гартованих кольчугах, за ними рейтари в капелюхах з страусовими перами і строкате посполите рушення* [3:93]. Запозичення з угорської через польську й російську мови *гусар* – солдат легкої кінноти [2, I: 625]. *Рейтари*, переважно наймані солдати важкої кавалерії, запозичено через польське й російське посередництво з німецької, де означало „вершник, кавалерист”.

Отже, у романі „Мальви” Р. Іваничука представлено військову лексику XVII століття, з-поміж якої помітну групу становлять назви осіб, пов'язаних з військовою справою. Поряд із загальними назвами воїнів, військовими званнями, чинами та посадами козаків письменник виявляє обізнаність не лише із семантикою, а й з етимологією назв представників яничарського й польського війська.

За походженням з-поміж лексем на позначення військових осіб, використаних в романі, помітну групу становлять запозичення: з грецької – *сотник*, з старослов'янської – *вождь, воїн*; з тюркських – *отаман, спагії, яничари*; з німецької – *лицар, гетьман, адмірал, рейтар*; з польської – *полковник*. Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що етимологію деяких слів, зокрема *богатири* і *характерник*, вжитих у творі, остаточно

не з'ясовано. Лексика, власне українська за походженням, використовувана в козацькому середовищі на позначення військових осіб, також трапляється на сторінках роману. Це лексеми *одчайдух, запорожець, довбиш*.

Історична доля військових найменувань, використаних на сторінках роману, неоднакова. Одні дійшли до сьогодення без жодних семантичних змін і використовуються в сучасній армії, як-от: *полковник, адмірал*. Інші (*козак, запорожець, лицар, отаман, довбиш, яничар, спагії, рейтар*) архаїзувалися та перейшли до пасивного

словника, оскільки зникли реалій, які вони позначали. Письменник використовував їх з метою відтворення історичних реалій, історичної правди, детального віддзеркалення тогочасної епохи, надання достовірності описуваним подіям.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної проблеми. Подальшого розгляду потребують інші семантичні групи військових лексем у романі „Мальви” Р. Іваничука.

Література

1. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ Перун, 2005. – 1728 с.
2. Етимологічний словник української мови: в 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2006. – Т.1–5.
3. Іваничук Р. Мальви. Орда / Іваничук Р. – Харків : Фоліо, 2008. – 99 с.
4. Словник української мови: в XI т. / [гол. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
5. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке XI – XVII вв / Ф. П. Сороколетов. – Л. : Наука, 1970. – 381 с.
6. Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні / Л. В. Туровська. – К.– Ірпінь : Перун, 2005. – 160 с.
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 3 т. / [под ред. Б. А. Ларина; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева] – 2-е изд. – М. : Прогресс. 1986.
8. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. I–III.